

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Հինգերորդ և չորրորդ դարերում Քրիստոսից առաջ

Ըստ Բսենոֆոնի

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ոչ է պատմութիւնն ճշմարիտ
առանց ժամանակագրութեան
Մ. Խոր. II, 82 1.

Մարդկութեան ձգտումներից մէկն էլ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ճշմարտութիւնն է։ Եւ այս ոչ միայն որոշ դէպքերում, այլ միշտ և ամեն բանի մէջ պէտք է փնտռել։ Հետևաբար և պատմութեան համար ևս խիստ անհրաժեշտ և կարևոր է ճշմարտութիւնը։ Թէ որքան կարևոր նշանակութիւն ունի ազգերի համար ճշմարիտ, ստոյգ պատմութիւնը, որ հիմնուած պէտք է լինի նաև ժամանակագրութեան վրայ, շատ բնորոշ և գեղեցիկ կերպով է որոշում հինգերորդ դարի մեր երանելի Քերթոզհայրը վերոյիշեալ հատուածով։

Բնականաբար ազգերի-որոնք ապրում են դարերով-նպատակը պիտի լինի նաև ունենալ իրենց այդ կեանքի ստոյգ, ճշմարիտ պատմութիւնը։

Ոստքը մասնաւորելով հայոց ազգին, եթէ մի ընդհանուր հայեացք ձգելու լինինք սորա անցեալ կեանքի պատմութեան, մասնաւորապէս հին դարերի պատմութեան վրայ, որ մեծ

*) Սոյն շարադրութիւնը կազմելիս ի նկատի ենք ունեցել և օգտուել նաև հ. Յ. Գաթրճեանի «Տիեզերական պատմութիւն»-ից։ Հ.

Յօդուածի միջի յունարէն բառերը չենք տպել, որովհետև տպարանում յունարէն տառեր չունեն։ ՊՄԲ.

մասամբ ծածկուած է անյայտութեան քողով, ուրախութեամբ կը տեսնենք, որ այդ անծանօթ աշխարհը կարելի է գտնել առաջնորդուելով միմիայն դիտութեան ցոյց տուած միջոցներով և վերականգնելով ճշմարիտ պատմութիւնը հիմնուելով բոլոր, պրօֆանահաւատ աղբիւրների վրայ:

Թէպէտեւ մեր պատմութեան հին շրջանները որոշ մասերով արդէն պարզուած և որոշ մասերով էլ անծանօթ են, սակայն այս վերջին մասերէց մի քանիսի պատմութիւնը՝ հնարաւորութիւն ենք ունենում ստուգելու և վերականգնելու: Այս դէպքում, հարկաւ, ուր անբաւական են մեր աղբային պատմիչներն ու աղբիւրները, պէտք է դիմենք օտարազգի պատմիչներին ևս, որոնք իրենց պատմագրութեանց մէջ մասնաւորապէս տեղեկութիւններ են տուել նաև Հայաստանի և հայերի մասին:

Այս վերջիններիս կարգին է պատկանում և հինգերորդ դարի յոյն նշանաւոր պատմագիր Քսենոֆոնը (445—355 թուին Քրիստոսից առաջ): Քսենոֆոնի պատմածը արժանահաւատ է, ոչ այն տեսակէտից, որ նա ևս օտարազգի է, այլ այն, որ նա ինքն անձամբ և իւր արշաւախմբով եղել է Հայաստանում, անցել է շատ գիւղերով, ասրել է այն տեղեր և ասլա նկարագրել այն բոլորը, ինչ որ ինքն է արել և կամ իւր աչքով է տեսել: Բնական է, որ նրա տուած տեղեկութիւններն ու նկարագրութիւններն ևս աւելի վստահելի ու ճիշտ կլինին:

Քսենոֆոնի Հայաստանի մասին տուած այդ խիստ շահեկան և թանկագին տեղեկութիւնները թէև քանակով շատ նուազ են, բայց անհամեմատ աւելի մեծ արժէք ու նշանակութիւն ունին և ստուգապէս լուսաբանում են մեր հինգերորդ դարի պատմութեան մի քանի անորոշ ու անստորոշ էջերը: Այս կտորները գտնում ենք Քսենոֆոնի «Արշաւանք» երկասիրութեան մէջ, գլխաւորապէս չորրորդ գրքում:

Այդ բոլոր տեղեկութիւնները կարելի է հետեւեալ չորս գլխաւոր խմբերի բաժանել: Առաջին՝ Հայաստանի քաղաքական բաժանումն ու թագաւորները: Երկրորդ՝ գիւղերը: Երրորդ՝ գիւղացիք: Եւ վերջապէս չորրորդ՝ հիւրասիրութեան մասին:

Մասնաւորապէս դիտենք, որ, որովհետև Քսենոֆոնը անցել է միմիայն հարաւային և արեւմտեան Հայաստանով, այսինքն Տարոնով և հիւսիսարեւմտեան նահանգներով, այդ տեղեկութիւնները բոլորն, անշուշտ, չեն վերաբերում ամբողջ Հայաստանին, այլ գլխաւորապէս Հայաստանի այն մասերին, որտեղից որ անցել է ինքը պատմագիրը:

Իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջ Հայաստանին՝ այդ ևս
 Կերևալ, ստորև ի նկատի ունենալով Քսենոֆոնի այդ Թան-
 կագին յիշատակութիւններն ու այլ պատմական հանգա-
 մանքներ:

I. Հայաստանի քաղաքական քաժանութիւնը

Հայաստանը նահանգ Պարսկաստանի. — Քաղաքական քաժանութիւնը եւ մա-
 սերը. — Սոցա տեղերը, սահմանները. — Վարչական եղանակն ու Թագաւոր-
 ները. — Ճանապարհները. — Յունաց զօրքերն ու նոցա արարքները:

Հայաստանը դեռ ևս վեցերորդ դարի վերջին քառորդից
 սկսած համարւում էր Պարսկաստանի մի նահանգը: Ապացոյց
 դորան Դարեհ Վշտասպեանի և Քսերքսէս Ա-ի արձանագորու-
 թիւնների մէջ Հայաստանը յիշատակւում է որպէս մէկը յայն-
 կուս Նփրատայ գտնուող հարկատու երկրներից: Հերոդոտից
 գիտենք, որ Դարեհ Վշտասպեանը (522—486) ամբողջ Պարսից
 աշխարհը հարկերի համար բաժանել էր քսան մասի: Այս բա-
 ժանութիւնը տասնեմէկերորդ մասը համարւում էր Հայաստանը:
 Բնական է, որ հայերն ևս, որպէս հարկատու և հպատակ Պար-
 սից, արեաց զօրքերի մէջ ունենային և իրենց զօրազունները դի-
 նուած վահաններով ու նիզակներով և զնային պատերազմ յօգ-
 նութիւն պարսից: Այսպէս շարունակւում է նաև Դարեհի յա-
 ջորդների Դարեհ Հարճորդու (433—404), սորա որդի Արտաշէս
 Ուշեղի (404—358) օրով և մինչև Դարեհ Կողմանոս, որին,
 Մակեդոնացւոց դէմ մղած պատերազմների ժամանակ, օգնում
 էին և հայոց հեծելազօրքն ու հետեակները ¹⁾:

Ահա այս երկդարեան շրջանում Հայաստանը, այդ անա-
 ռիկ, լեռնոտ, ըստ Քսենոֆոնի ընդարձակ և բարեկեցիկ եր-
 կիրը երևան է գալիս քաղաքականապէս բաժանուած երկու
 մասի՝ արեւելեան և արեւմտեան կամ ինչպէս կոչւում էր նաև՝
 Մեծ-հայք և Փոքր-հայք:

Մեծ-հայքը կամ հիւսիս արեւելեան Հայաստանը տարած-
 ւում էր գլխաւորապէս Կուրի և Նրատի հովիտներում: Բացի
 այս ընդարձակ սահմանից Արեւելեան Հայաստանը, ըստ Քսե-
 նոֆոնի, ձգուել է նաև դէպի հարաւ և հարաւային կողմի սա-
 մաններն են եղել Կորդուաց լեռներն ու Իլիստրիտէս գետը—
 այժմեան՝ Արեւելեան Տիգրիսը,—որ բաժանել է Հայաստանը
 Կորդուաց երկրից:

¹⁾ Հ. Յ. Գաթրճեան. «Տիեզ. պատմ.» I հատ. եր. 340:

Այս մասում, ըստ ամենայն հաւանականութեան, իշխում էր Օրոնտը և ունէր իւր առանձին զօրքը, որոնց մէջ կային նաև Մարդեր և վարձկան խալդեր—Մարաց և խաղտեաց երկրների բնակիչներ ¹⁾։ Այս հանգամանքից պարզապէս երևում է, որ Օրոնտի իշխանութիւնը տարածուելիս է եղել նաև շրջակայ երկրների վրայ և մինչև իսկ պահել է վարձկան զինուորներ։ Գուցէ և առաջին ու միակ դէպքը մեր հին պատմութեան մէջ, որ հայերս ունեցել ենք նաև վարձկան զինուորներ։ Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ պարսից թագաւորը աշխատում էր նրան գրաւել և իրեն թիկունք ունենալ, որովհետև Օրոնտը մեծ նշանակութիւն ունէր և զօրաւոր, դիրք ունեցող իշխան էր։ Այս պատճառով արեաց արքան իւր դուստրը տալիս է նորան կնութեան, թոյլ տալով և միևնոյն ժամանակ որպէս իւր փեսայի և կողմնակցի լինել Արևելեան Հայաստանի (մեծ-հայքի) թագաւոր։

Այս հետաքրքրական անձնաւորութեան մասին, սակայն, դժբախտաբար, Քսենոֆոնը մեզի աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ չի տալիս։

Ի դէպ՝ շատ հաւանական է, որ Մ. Խորենացու յիշած Տիգրան Ա-ի յաջորդները մինչև Վահէ, Հայաստանի այս մասին ժառանգաբար տիրած լինեն Շահապ կամ նախարար և կամ նոյն իսկ թագաւոր անունով ²⁾։

Անշուշտ մի այսպիսի կազմակերպուած և ընդարձակ երկիր, որպիսին Հայաստանը, հաղորդակցութեան դիւրութեան համար պէտք է ունենար նաև կանոնաւոր ձեռակերտ ճանապարհներ։ Այսպիսիներից առաջինը Հայաստանում, յիշում է Քսենոֆոնը, որ եղել է այն ճանապարհը, որով յոյներն աշխատում էին Կորդուաց լեռներն ու Արևելեան Տիգրիսը (Գինտրի-տէս գետն) անցնելուց յետոյ բարձրանալ դէպի վեր լեռները և մտնել Հայաստան, որի թագաւորն էր Օրոնտը ³⁾։ Եւ ահա Օրոնտն

¹⁾ Սոքա, ըստ Քսենոֆոնի, եղել են ազատ և քաջ ժողովուրդ և իբրև զէնք գործ են անելիս. եղել նիզակներ և երկար վահաններ։

²⁾ Հ. Գաթրճեան «Տիեզ. պատմ.» I. հատ. եր. 341։

³⁾ Գէտք է նկատել, որ Քսենոֆոնը Արեւելեան Հայաստան (որ Օրոնտի երկիրն էր) անունը բնաւ չի յիշում, այլ լոկ Հայաստան։ Սակայն յականէ յանուանէ յիշում է Արեւմտեան Հայաստան, որի կառավարիչն եղել է Տիրիբազը և այլն և այլն։ Եւ այս անունները՝ (Արևելեան) Հայաստան և Արևմտեան Հայաստան՝ ենթադրել են տալիս, որ դոքա երկրի

ու Արտուրը (անյայտ է թէ ով է եղել, բայց հաւանաբար Օրոնտի սատրապը կամ նշանաւոր զօրավարներից մէկը) փակում են ճանապարհը Արեւելեան Տիգրիսից երեքից չորս հարիւր ոտնաչափ հեռուից իրանց զինուած ձիաւոր և հետեակ զօրքերով և յոյներին արգելում են Հայաստան մտնել:

Սակայն յոյները կարողանում են խորամանկ միջոցներով գեան անցնել, մտնել Արեւելեան Հայաստան և հինգ փարսախ անվտանգ անցնել Հայաստանի հարթութիւններով ու բլրակներով, որովհետեւ գետի ափին եղած գիւղերն աւերուել էին Կորգուաց ղէմ մղուած պատերազմների ժամանակ և զիմազրող ոյժ չկար: Այսպիսով յոյները հասնում են մի մեծ գիւղ, ուր նստում էր սատրապը ⁵⁾ և օգտւում են երկրի պաշարի առատութիւնից:

Ուրեմն պիտի ընդունենք, որ Մեծ հայքում կամ բուն Հայաստանում (Արեւելեան) բացի Օրոնտ թագաւորից եղել է նաև առանձին սատրապ իւր յատուկ աթոռանիստ մեծ գիւղով:

Յոյները սատրապանիստ գիւղից տասը փարսախ ⁶⁾ հեռու անցնում են Տիգրիսի վտակները, նորից արշաւում 15 փարսախ և անցնելով Տելեքոս գետը — այժմեան Մշոյ վտակը — մտնում են Տաւրոն կամ Արեւմտեան Հայաստանի (փոքր-հայքի) սահմանները:

Հայաստանի այս մասն ընկնում է Եփրատի ակունքներից այն կողմը (յայնկոյս աղբերացն Եփրատայ՝ Գաթրճեան): Սորա և Արեւելեան Հայաստանի սահմանը կազմում էր Մշոյ վտակը (Տելեքոս գետը) Արեւմտեան Հայաստանի կառավարիչը կամ Դարեհ Հարճուրդու և Արտաշէս Ուշեղի թագաւորութեան ժամանակ Տիրիբազն էր, որին յիշում է և Քսենոֆոնը: Սորա իշխանութիւնը տարածւում էր նաև ղէպի հիւսիս և հիւսիս արեւմուտք գտնուող երկրների Բասենի և Սպերի վրայ ⁷⁾:

առանձին մասերի անուններ են և եթէ, այդ մասերից մէկը կոչուել է Արեւմտեան, իւսն էլ հաւանօրէն պիտի կոչուէր Արեւելեան:

⁵⁾ Սատրապ. — կոչւում է երկրի գլխաւոր կառավարիչը, փոխարքան և կամ թէ թագաւորի փոխանորդը երկրի այդ մասում: Մի երկրում կարող էին լինել նոյն իսկ մի քանի Սատրապներ, կամ թէ մէկը միայն:

⁶⁾ Փարսախ, — պարսկական երկարութեան չափ է, որ 30 ստադիաի կամ 3750 ոտնաչափի է հաւասար (մօտ 5 վերստ ուսական): Իսկ ստադիան — հաւասար է յունական 600 կամ ուսական 125 ոտնաչափի:

⁷⁾ Քսենոֆոնի VII, 8, 25-ից երևում է, որ թագաւորի

Տիրիբաղն ունէր իւր սեփական զօրքը-անշուշտ Արևմտեան Հայաստանի հայերից-և նորա զօրքերի մէջ կային նաև վարձկան զինուորներ խաղտեաց և Տայոց երկրների բնակիչներից:

Տիրիբաղն ևս, ինչպէս Օրոնտը, սիրելի է եղել արեաց արքային և վայելի է այն առանձնաշնորհը, որ երբ Տիրիբաղը ներկայ էր լինում թագաւորի մօտ, բացի նրանից ոչ ոք չէր համարձակուի արքային ձի նստեցնել:

Գուցէ այդ պաշտօնը Արևելքում մի առանձին և բարձր պատիւ է համարուել, որին թագաւորն արժանացրել է Տիրիբաղին, սակայն այդ յայտնի չէ և չի կարելի պնդել: Նման սովորութիւն վերագրւում է նաև մեր Մեծն-Տիգրանին, որ ձի նստելիս 4 հպատակ թագաւորների էր ծառայեցնում: Ինչպէս երևում է այս մի յատուկ սովորութիւն է եղել Արևելքի միապետների համար, որոնք ամէն ջանք գործ էին դնում այդ և նման սովորութիւններով ծառայեցնել իրենց հպատակ թագաւորներին, որպէս զի դորանով հպատակ թագաւորներին աւելի ևս ճնշէին և իրենց աւելի բարձր և արքայաւայել դիրք տային:

Ձը նայելով այս հանգամանքին Հայաստանի պէս ճոխութեամբ և առատութեամբ լցուած երկրի պետը չէր կարող հասարակ պարզ կեանք վարել: Եւ իսկապէս Տիրիբաղի վրանում կային արծաթոտն սեղաններ, բաժակներ և առանձին հացարարներ և տակառապետներ: Այս վերջին կարգի պաշտօնեաներ, ինչպէս յայտնի է Ս. Կրքից, եղել են նաև Եգիպտոսի փարաւոնների պալատներում: (Գիրք ծննդոց-գլուխ 40): Ուրեմն Տիրիբաղն ևս ըստ ամենայնի Արևելքի պետի վայել և յատուկ ճոխութեան մէջ է ապրելիս եղել:

Հարկաւ այս բոլորը անզօր են ապացուցանել, որ Տիրիբաղն ևս, ինչպէս արևելեան ուրիշ շատ պետեր, նուիրուած է եղել միմիայն շոայլութեան կամ կերուխումի և ալլն: Ընդհանրապէս Տիրիբաղը երևան է գալիս որպէս մի արթուն հովիւ, որ հսկում է իւր հօտի և երկրի բարօրութեան վրայ: Այս իսկ պատճառով երբ իմանում է յոյների Արևմտեան հայաստանի (այսինքն իւր երկրի) սահմաններն անցնելը, զօրքով արշաւում է նոցա դէմ, որպէս զի զօրավարներին արգելէ առաջ խաղալ: Բայց իմանալով վերջիններիս դիտաւորութիւնը պայմանաւորւում և դաշն է կռում նոցա հետ: Այս դաշինքի հիման վրայ

(պարսից) երկիրը բաժանուած էր բազմաթիւ թագաւորութիւնների կամ իշխանութիւնների: Այս բաժանմամբ Բասենի և Սպերի արխոնտը Քսենոֆոնի ժամանակ Տիրիբաղն էր:

ոչ Տիրիբազը յոյներին պիտի նեղէր իւր երկրի միջով անցնելիս և ոչ էլ յոյները պիտի այրէին ու աւերէին հայոց տներն ու գիւղերը: Այլ յոյները հայերից պիտի վերցնէին այնքան պաշար, որքան որ իրենց հարկաւոր կը լինէր ճանապարհի համար: Յոյներն, այնուհետև, շարունակում են իրենց ճանապարհը երեք օր դաշտի միջով տասնևինգ փարսախ և հասնում Եփրատի ափերին (Գաթրճեան նոյն. եր. 342), ուր և էր արքայանիստը՝ այժմեան Ննուս քաղաքը՝ իւր շրջակայ բազմաթիւ գիւղերով: Իսկ Տիրիբազը իւր զօրքերով հետևում էր յոյներին 10 ստադիա՝ Երբոր բոլոր զօրավարները իրանց զօրքերով հաւաքւում են միևնոյն գիւղում, ուր առաջուց արդէն գնացել էր զօրաբար Նէյրիսոփոսը, վիճակով մի մի գիւղ են ընտրում. Նէյրիսոփոսը մնում է այդ գիւղում, իսկ միւսները իւրաքանչիւրն իւր գնդերով քաշւում է վիճակով իրեն ընկած գիւղը գիշերելու և ապրելու համար:

Սակայն զօրավարներից մէկը՝ Պուլիկրատէս Աթենացին չէ բաւականանում խաղաղ կեանքով և, հակառակ իրանց դաշինքի տրամադրութեան, յարձակւում է վիճակով Քսենոֆոնին ընկած գիւղի վրայ, կալանաւորում և գերում է բոլոր տներում եղող գիւղացիներին, գիւղապետին, սորա որդիներին և 9 օրուայ պսակուած աղջկան, (որի ամուսինը նապաստակ որսալու էր գնացել), և խլում է 17 քուռակ, որոնք մնում էին իբր հարկ արեաց արքային: Եւ մինչև իսկ յոյները յանդգնում են կողոպտել Տիրիբազի վրանը և նորա մարդկանց գերի վարել:

ԿԵՍՍԱՐ

(Վերջը միւս անգամ)